

Razím, Vladislav

K tendencím v ochraně hranic českého státu 13. století

Archaeologia historica. 2004, vol. 29, iss. [1], pp. 141-160

ISBN 80-7275-049-6

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140569>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K tendencím v ochraně hranic českého státu 13. století

VLADISLAV RAZÍM

Dbát o udržení vnitřního řádu a klidu a bránit zemi před vnějším nepřítelem bylo odvěkou povinností panovníka. Časem se na organizované ochraně státu vedle zeměpána, jeho družiny a určených skupin obyvatelstva stále více podílely také ostatní složky diferencující se středověké společnosti, a to zejména v souvislosti se zájmem na ochraně a rozmnožení svého soukromého majetku. S postupující kolonizací a „privatizací“ země se tak měnily také zásady a systém obrany státu před vnějším nepřítelem. K principiální změně – tak jako v dalších oblastech života – přitom u nás zjevně došlo v průběhu 12., ale zejména 13. století.

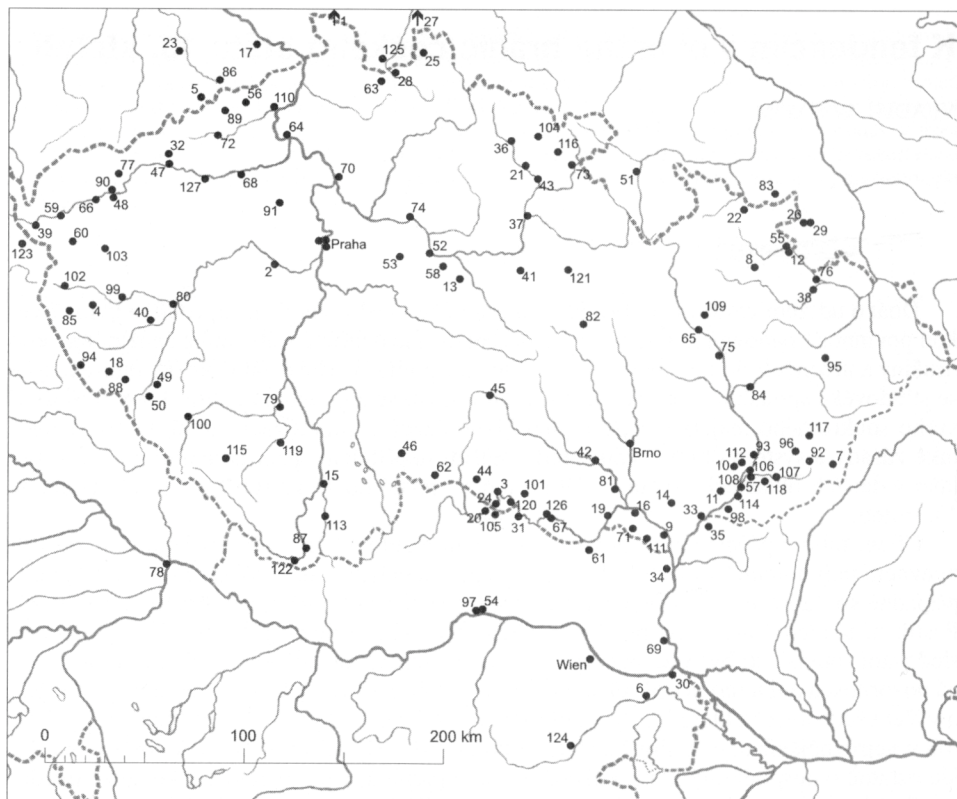
Cílem tohoto příspěvku je pokus o postižení těchto změn v oblasti budování stálých opevnění pohraničních oblastí.¹ Sledujeme zejména otázku, jak konkrétně se vyvíjel podíl, případně spolupráce jednotlivých složek společnosti na obraně země těmito opevněními. Postižení tendencí může přispět k vysvětlení některých dílčích jevů, jejichž výklad bez sledování souvislostí bývá nesprávný. Vytčenému tématu dosud nebyla věnována soustavná pozornost a ani tento příspěvek nemůže být detailní a vyčerpávající, zejména pokud jde o výčet všech lokalit, které ležely v pohraničním území a jakýmkoli způsobem mohly hrát roli v nejrůznějších dějích, jimiž se tyto oblasti odlišovaly od vnitrozemí. V tomto rozsahu jde ostatně o nespornitelný úkol. Pokoušíme se o přehled, v jehož rámci také nelze uvádět množství v pramenech a literatuře citovaných reálií, které se tématu nějakým způsobem dotýkají.² I když jde především o pohled založený na psaných pramenech a stavebně historickém vývoji fortifikačních staveb, máme zároveň na mysli podněty, které odsud pramení pro archeologii.

Český stát je vnitrozemským útvarem, jehož hranice jsou z převážné části určeny reliéfem. Zejména horská pásma s obtížně přístupnými lesy ovlivňovala strategii zemské obrany a její konkrétní výsledky již dávno před vytčeným obdobím. Zároveň byly jedním z hlavních příčin relativní teritoriální stability českého státu, která nemá v Evropě mnoho obdob.

Horská pásma byla významnou překážkou vstupu intervenčních vojsk, která mohla využít jen nemnohé cesty, procházející v některých úsecích hranic na obou stranách pomezí až do 16. století málo obydlenými oblastmi, nevhodnými pro zásobování. Stejně tak však působila v případě tažení v opačném směru. Podobnou ochrannou roli hrál terén ve vztahu k nežádoucí cizí kolonizaci. Hranice v těchto horských masivech a oblastech byla dlouho stanovena pouze přibližně, někde uprostřed pohraničního hvozdu. Výjimkou z této hranice tvořené reliéfem bylo jen několik kratších úseků na obvodu Čech, zejména ale hranice jižní a jihovýchodní Moravy, probíhající říčními úvaly.

Cíle nepřítelů se lišily podle konkrétní politické situace a jeho možností: Ovládnutí státu jako celku, odstranění panovníka a přijetí místními elitami; trvalá anexe nebo alespoň dočasný zisk části země či zvolených sídel; zničení země s loupežným záměrem nebo v rámci širších souvislostí za účelem jejího poškození, demoralizace obyvatelstva, vojenského oslabení atp. Dosažení většiny těchto cílů vyžaduje použití vojenské síly.

Písemné prameny ukazují, jak se míra ohrožení obyvatel a územní integrity českého státu v průběhu 13. století dynamicky proměňovala v čase a prostoru v souvislosti s vývojem

Mapa České republiky v rozsahu dnešních hranic, s vyznačením královských měst a lokalit zmiňovaných v textu (vyznačené lokality tedy představují celkový seznam stálých opevnění v pohraničí). 1 Bautzen, 2 Beroun, 3 Bítov, 4 Bor, 5 Boršeneštein, 6 Bruck an der Leitha, 7 Brumov, 8 Bruntál, 9 Břeclav, 10 Buchlov, 11 Bzenec, 12 Cvilín, 13 Čáslav, 14 Čejkovice, 15 České Budějovice, 16 Děvičky, 17 Dohna, 18 Domažlice, 19 Drnholec, 20 Drosendorf, 21 Dvůr Králové, 22 Edelštejn, 23 Freiberg, 24 Frejštejn, 25 Frýdlant, 26 Glubczyce, 27 Görlitz, 28 Grabštejn, 29 Grobníki, 30 Hainburg an der Donau, 31 Hardegg, 32 Hasištejn, 33 Hodonín, 34 Hohenau, 35 Holíč, 36 Hostinné, 37 Hradec Králové, 38 Hradec nad Moravicí, 39 Cheb, 40 Chotěšov, 41 Chrudim, 42 Ivančice, 43 Jaroměř, 44 Jemnice, 45 Jihlava, 46 Jindřichův Hradec, 47 Kadaň, 48 Karlovy Vary, 49 Klatovy, 50 Klenová, 51 Klodzko, 52 Kolín, 53 Kouřim, 54 Krems an der Donau, 55 Krnovec, 56 Krupka, 57 Kunovice, 58 Kutná Hora, 59 Kynšperk, 60 Kynžvart, 61 Laa an der Thaya, 62 Landštejn, 63 Lemberk, 64 Litoměřice, 65 Litovel, 66 Loket, 67 Louka, 68 Louny, 69 Marchegg, 70 Mělník, 71 Mikulov, 72 Most, 73 Náchod, 74 Nymburk, 75 Olomouc, 76 Opava, 77 Ostrov nad Ohří, 78 Passau, 79 Pisek, 80 Plzeň, 81 Pohorelice, 82 Polička, 83 Prudník, 84 Přerov, 85 Přimda, 86 Rechenburg, 87 Rožmberk, 88 Rýzmbek, 89 Rýzmburk, 90 Sedlec, 91 Slaný, 92 Slavičín, 93 Spytýňněv, 94 Starý Herštejn, 95 Starý Jičín, 96 Starý Světlav, 97 Stein an der Donau, 98 Strážnice, 99 Střibro, 100 Sušice, 101 Šenkenberk, 102 Tachov, 103 Teplá, 104 Trutnov, 105 Türrnau, 106 Uherské Hradiště, 107 Uherský Brod, 108 Uherský Ostroh, 109 Uničov, 110 Ústí nad Labem, 111 Valtice, 112 Velehrad, 113 Velešín, 114 Veselí nad Moravou, 115 Vimperk, 116 Vizmburk, 117 Vizovice, 118 Vlčnov, 119 Vodňany, 120 Vranov nad Dyjí, 121 Vysoké Mýto, 122 Vyšší Brod, 123 Waldsassen, 124 Wiener Neustadt, 125 Zittau, 126 Znojmo, 127 Zatec.

vnitřní a mezinárodní politické situace. Stojí přitom za povšimnutí, že největšímu tlaku byly shodou okolností vystaveny právě ty části obvodu země, které jsou nejméně chráněny přírodními podmínkami (souhrnně např. Hosák 1971; Semotanová 1998; Vaníček 2000, 2002a).

K relativně nejstabilnějším lze počítat severozápadní a severní úsek hranice. Míšeňsko, případně Plíseňsko či Vogtland nepředstavovaly vzhledem ke své nevelké rozloze a časté politické nestabilitě vážnější hrozbu a snažily se s českými panovníky po přestálém napětí spojeném s kauzou zapuzené manželky Přemysla Otakara I. Adlétou Míšeňskou převážně udržovat dobré vztahy. Naopak byly často předmětem mocenských zájmů posledních Přemyslovců, zejména za Václava II., který se snažil o získání Míšeňska a některých enkláv za Krušnými horami. České území již v první polovině 13. století vybíhalo po Labi na Donínsko, směrem k Freibergu přesahovalo dnešní hranici také panství Hradišiců. S Míšeňskem

sousedilo strategicky a hospodářsky významně Budyšínsko, později součást Horní Lužice, které Přemyslovci drželi již v průběhu 12. století. Václav I. je však ve 40. letech 13. století postoupil Braniborsku, a tak stát Přemysla Otakara II. na severu v porovnání s dneškem navíc vlastnil již pouze Žitavsko.

Největší nebezpečí celistvosti státu v této oblasti zřejmě hrozilo v 80. letech, kdy si braniborský markrabí Ota vymínil za vydání královice Václava zástavu Žitavska a některých severočeských měst a hradů. Tradičně však v průběhu 13. století patřili vládci Míšně, Braniborska i Duryňska ke spojencům českých králů.

Podobně tolerantní vztahy měl český stát po většinu sledovaného období také se slezskými piastovskými knížaty na severu, kterým mongolský vpád ve 40. letech přerušil cestu ke sjednocení. Součástí přemyslovského státu bylo Kladsko, jen krátkodobě ovládnal vratislavský kníže z moravské strany, jenž se v 13. století potíval tlakem českých panovníků, počínaje anexí tzv. Holasické provincie a konče částečnou lenní podřízeností Václavu II., který se v 90. letech stal navíc polským králem. Poslední Přemyslovci často ve Slezsku hledali oporu pro své velmocenské záměry a v případech nutnosti také pomoc.

Na západní výspě svého státu musel český panovník na počátku 13. století zpočátku čelit kolonizací nesené expanzí z německé strany, dokázal ji však zlomit a později nahradit úporným a na konci úspěšným bojem o strategicky důležité Chebsko. Podobný charakter a výsledky měly pokusy o průnik přes hradbu Českého lesa a Šumavy z bavorské strany, které již vzhledem k přírodním poměrům nemohly mít velkou naději na úspěch. Přeceňovat nelze rozsah a význam bogenských zástav na Sušicku, které ukončil Přemysl Otakar II. Bavorští Wittelsbachové se s českým králem opakovaně střetávali především v souvislosti s jeho expanzí do alpských zemí ve 3. čtvrtině 13. století. Tyto válečné konflikty se odehrávaly mimo české území, dlouhodobé politické napětí však s sebou neslo nebezpečí ničivé-
ho útoku do Čech.

Hranice mezi českým státem a Rakouskem byla již na počátku 13. století až na drobné výjimky takřka totožná s dnešním stavem (srov. Hosák 1960). Po většinu tohoto období však také byla hranicí napětí a válečných operací, jichž by bylo možno vyjmenovat dlouhou řadu. Hned na počátku stojí důsledky zrušení snubního závazku vévody Leopolda VI. k dceři českého krále, za nímž v nedlouhém časovém odstupu následovalo odmítnutí české princezny Anežky římským králem Jindřichem VII., který dal přednost Markétě Babenberské. Napadením Rakous v odvetu za opakované zmaření dynastického spojení zahájil Přemysl Otakar I. roku 1226 válečné střety se sousední zemí, které pokračovaly během období vlády bojechtivého vévody Fridricha II. († 1246). V této době se český panovník zjevně upjal k cíli získat část Rakouska severně od Dunaje a po smrti Fridricha úspěšně vybojoval (teď již v osobě Přemysla Otakara II.) zápas o babenberské dědictví, kvůli kterému se často válečně střetával především s Bavorskem a Uhry, kteří opakovaně pustošili Moravu. Jen částečné uklidnění na jižní moravské hranici přinesla vláda Václava II., který se střídavými úspěchy spolupracoval s Habsburky.

Velmi dramaticky se v průběhu 13. století měnila situace na východní hranici, oddělující český stát od Uher (Zemek 1972; Marsina 1979). Lze říci, že v 1. polovině období byly vztahy s Uhry mírové, mimo jiné díky dynastickým svazkům a směřování expanzivních snah uherských králů na severovýchod a jih. Zlom předznamenal tatarský vpád, kdy velká část Uher, které se dostaly do střetu rovněž s Babenberky, byla zničena. Po smrti rakouského vévody Fridricha II., českého královice Vladislava († 1247) a Heřmana Bádenského († 1250) se stal uherský král Béla IV. nejvážnějším kandidátem na rakouský trůn, ale možnosti získu alpských zemí se s úspěchem chopil Přemysl Otakar II. Odveta Bély a jeho spojenců směřovala především proti východní Moravě, která byla opakovanými vpády zejména v létě 1253 hrozivě zpusťována. Následně uzavřený mír vedl k rozdělení moci v alpských zemích mezi Přemysla a Bélu a k dočasnému uklidnění života na východní hranici. Pád uherské moci ve Štýrsku roku 1259 vyústil v bitvu u Kressenbrunnu a další míro-

vou smlouvu z roku 1261. Následující desetiletí probíhalo ve znamení mírového soužití mezi oběma králi, které bylo utuženo Přemyslovým sňatkem s Bělovou vnučkou Kunhuttou. Podstatnou změnu přinesl teprve rok 1270, kdy Rakousy napadl Bělův syn Štěpán, se kterým se pak český král musel několikrát utkat. Boje probíhaly především na území nepřítelů, zasažena však byla zřejmě také Morava. Další nebezpečí přineslo spojenectví Štěpána s Rudolfem Habsburským v rámci jeho úsilí o porážku Přemysla, po bitvě na Moravském poli však Rudolf spíše tlumil možnost útoku z Uher. Habsburský vliv na Uhry se udržel také po nástupu Václava II. na český trůn. Postupné sblížení s Uherskem vyústilo roku 1301 v povolání českého královice na tamější trůn, které však skončilo nezdarem, za nímž následovaly další útoky na území Moravy, spojené s úpadkem ústřední vládní moci v Uhrách.

V návaznosti na předchozí přehled se nyní pokusme shrnout dosavadní poznatky o činnosti směřující k ochraně státních hranic v oblastech, u nichž lze předpokládat, že mají ze sledovaných hledisek největší vypovídací hodnotu.

Ještě v průběhu 12. století zřejmě nebylo vzácností jen velmi přibližné vnímání polohy státních hranic, zvláště v lesnatých a hornatých oblastech, které dlouho zůstávaly málo osídleny. Za této situace pak bylo možno i v delším časovém úseku kolonizovat, a tak odkrajovat území sousední země. Z obvodu Čech a Moravy lze uvést několik takovýchto příkladů. Nejznámější jsou Kosmou zmíněné okolnosti vzniku hradu (lze jej celkem spolehlivě ztotožnit s Přimdou na naší straně Českého lesa), který byl „nějakými Němci“ vybudován roku 1121 (Kosmas 191). Když se to pražský kníže dozvěděl, hrad dobyl a zabavil. Přimda zaujímá strategicky velmi významné místo při jedné z hlavních dálkových cest z Říše, a tak není divu, že si ji panovníci ponechali po celá příští staletí. Protože výstavba hradu nebyvá právě krátkodobou záležitostí, napovídá tato příhoda relativní pustotě krajiny a snad i tomu, že německý stavebník konal v dobré víře, že pokusem o kolonizaci nezasahuje do mocenské sféry českého vládce. Prvním významným správním hradem na cestě do nitra Čech byla ostatně až poměrně vzdálená Plzeň. Naproti tomu šlo zjevně o událost, jež se nebrala na lehkou váhu – když ji kronikář neopomněl zmínit – a podnikala se opatření, která by pronikání nevítaných kolonistů čelila. V této souvislosti stojí za zmínku, že hned v příštích desetiletích kníže prováděl fortifikační stavby nejen na Přimdě, ale prý také na blízkém Tachově a na severu ve Zhořelci, patrně tedy šlo o rozsáhlejší program výstavby opevnění na obvodu státu (Pokračovatelé 40).

Jihozápadní hranice Čech však byla dobře chráněna těžko prostupnými horskými pásmi, a tak nebezpečí rozsáhlejších územních záborů nehrozilo. Jinak tomu však bylo na jiných místech, zvláště když za českým pohraničním územím ležel vhodný nástupní prostor k pronikání kolonistů a působili zde agilní činitelé takového procesu. Velmi názorným příkladem je jihočeské Vitorazsko, které zasahovalo podstatně dále do nitra dnešního území Rakouska na horní Lužnici. V důsledku úspěšných kolonizačních aktivit rakouské šlechty a jejich ministeriálů (zejména hrabata z Raabsu a Kuenringové), stejně jako klášterů a dalších církevních institucí, zatímco česká strana byla v tomto směru dlouho pasivní, došlo ke sporu mezi panovníky, který vyvrcholil v 70. letech 12. století ostrým válečným konfliktem. Následující oslabení české zeměpanské moci ulehčilo císaři Fridrichu Barbarossovi rozhodnout o stanovení hranice mezi Rakousy a Čechami, která tehdy byla trvale posunuta severním směrem (např. Bláhová–Frolík–Profantová 1999, 646–649).

Úspěšnější byla česká strana v případě východní části Vitorazska, kterou je třeba na základě výpovědi písemných pramenů pokládat zhruba do poloviny 13. století za součást rakouského území. Stavebníkem zdejšího románského hradu Landštejna byl nejspíše rod Zöbingů, nositel tzv. fojtského práva v oblasti. Zöbingům je nutno připsat vznik hradu, ale i tržní osady s kostelem na místě dnešní vsi Pomezí (zejm. Hosák 1960; Jirásko 1978; Vaníček 2000, 251). Za blíže neznámých okolností přešlo Landštejnsko někdy v 50. letech 13. století do majetku Vítkovců. Tuto změnu lze spojovat s majetkovými změnami po vy-

mření Zöbingů roku 1232 a s podporou českého krále v souvislosti s důrazným průnikem jeho moci do rakouských zemí.

Příklady Přimdy a Vitorazska názorně ukazují vývoj v otázce efektivního zajištění státní hranice před možností nepříznivých změn jejího průběhu. Zatímco v případě Přimdy došlo k včasnému pacifikování možné anexe území, na Vitorazsku panovnická moc zůstala příliš dlouho v nečinnosti a výsledky postupné kolonizace cizích světských a církevních feudálů již nebylo možno zvrátit. Získání Landštejnska zřejmě ulehčila výjimečná historická situace, kdy se český panovník ujímal moci v sousedním státě a měl mimořádné prostředky k ovládnutí některých významných míst a fortifikací.

Dobry příklad obrany před nebezpečím „poklidné“ anexe pohraniční oblasti je možno najít v nejzápadnějším cípu Čech na přelomu 12. a 13. století. Na počátku 13. století k Čechám nepatřilo Chebsko. Střediskem této oblasti byl říšský Cheb, zdejší císařská falc a město, které se tehdy již rozvíjelo v jejím podhradí. V průběhu 12. století se Chebsko dostalo do popředí zájmu v Říši vládnoucího rodu Štaufů, kteří v této pohraniční oblasti budovali jeden z opěrných pilířů své moci. Území Chebska bylo kolonizováno, spravováno a vojensky chráněno říšskou ministeriálitou, která k tomu využívala své hrady. Značný kolonizační tlak z německé strany, jehož původcem byl rovněž cisterciácký klášter ve Waldsassen, prorazil po proudu řeky Ohře až na české Sedlecko v okolí dnešních Karlových Varů. Právě v uvedené době byl však na základě dohody mezi českým a říšským panovníkem zastaven a Sedlecko (pozdější Loketsko) navraceno k Čechám (např. Žemlička 1990, 151; Kubů 1997). Vývoj na Loketsku byl tedy v principu analogický s téměř současnými událostmi na Vitorazsku, dopadl však pro českou stranu příznivěji.

Lze předpokládat, že nabytá zkušenost vedla k opatřením, aby se pokusy a odtržení Loketska neopakovaly. Na prvním místě můžeme uvést strategicky významný hrad Loket na Ohři, na němž se k roku 1234 poprvé uvádí královský purkrabí a pod kterým se v dalších desetiletích rozvinulo městské osídlení. Zůstává však otázkou, kdo byl skutečným zakladatelem románského hradu v Lokti, zda šlo původně o jeden z opěrných bodů štaufských ministeriálů, nebo hrad vznikl teprve z iniciativy českého panovníka (srov. Anderle 1998; Varhaník 2000). Nemáme doklady o tom, že by na Loketsku v naznačené souvislosti vznikl další zeměpanský hrad. Tento původ nelze prokázat ani u hradu Kynžvart, byť je to někdy odvozováno z názvu (Durdík 1999, 315). Prvním doloženým držitelem Kynžvartu jsou Hertenberkové, původně snad ministeriální rod z Chebska (Kubů 1997, 72). Zároveň nelze vyloučit, že se název původně nevztahoval k hradu, ale k nějakému předešlému opevnění nebo jen k místu, případně že nebyl takto pojmenován ze strany Říše. Přímo na hranicích mezi Čechami a Chebskem uplatňovali své majetkové nároky ještě další ministeriální rody, zejména Hohenberkové, aniž by bylo možno jednoznačně vyhodnotit jejich případné využívání ze strany panovnické moci v Čechách nebo v Říši (Kubů 1997, 73). Účast Hertenberků je pravděpodobná při ostraze hranic (Jánský 2001, 27–28).

Nejúčinnější ochranou území před cizí expanzí však měla být jeho intenzivní kolonizace z domácí strany, respektive předání již existujících sídel a statků subjektům, které se postarají ve vlastním zájmu o jejich ochranu. Hlavními nositeli tohoto úsilí byly východně od Chebska rody Hroznatovců a Hrabšiců (zejm. Kubín 2000; Velímský 2002). Pozoruhodná je úloha premonstrátského kláštera v Teplé, založeného v 90. letech 12. století Hroznatou, jedním z předních českých velmožů. V průběhu následujícího věku mniši vybudovali v západních Čechách rozsáhlý statek, jehož součástí bylo k roku 1273 více než osm desítek vsí (Charvátová 1995). Hroznatova fundace plnila funkce ostrahy zemské brány u Dolního Žandova a zřejmě i na jiných místech, tepelské strážce lze zřejmě volně řadit k západočeským Chodům (Jánský 2001, 27–28). Svou kolonizační aktivitu tepelští premonstráti rozvíjeli zejména na Hrozněúnsku pod Krušnými horami. Kromě nich se intenzivní kolonizace znovunabytého Sedlecka účastnili doksanské premonstrátky (1232 dostaly svolení založit město Kynšperk), osečtí cisterciáci či benediktini z Postoloprť (Čechura 1988, 216). Určitým vyvrcholením nastíněného procesu se zřejmě stalo zřízení manské soustavy při loket-

ském hradu, jež se spojuje s králem Přemyslem Otakarem II. Je pravděpodobné, že jednotlivá manství byla vesměs prodána okolní drobné šlechtě německého původu (Šimák 1938, 547–549). V době předhusitské je doloženo také manské právo k bráně loketských městských hradeb (Sedláček 1905, 19).

Zásadní zlom zde pak přinesl konec štaufské dynastie v 60. letech 13. století. Již v roce 1266 byl Přemysl Otakar II. pověřen kandidátem na říšský trůn Richardem Cornwallským ochranou říšského zboží na východ od Rýna, což využil k obsazení Chebska. Je příznačné, že spojenectví král při tomto aktu nehledal u ministeriálů, ale u měšťanů tehdy již silného Chebu. Anexe Chebska se stala jedním z důvodů války s bavorskými Wittelsbachy. Český král ihned potvrdil chebským měšťanům všechna privilegia a přidal některá další, jež měla městu přinést výhody na českém území. Vyjádřil tím svůj velký zájem o město, jehož strategický, politický i hospodářský význam byl v té době nesporný. Česká vláda v Chebu vydržela jen deset let, pro rozvoj města však byla velmi důležitým obdobím. Po františkánech, kteří přišli již před rokem 1247, a řádu německých rytířů (před 1266) se zde tehdy objevili klarisky (1273) a křižovníci s červenou hvězdou (Šamánková 1974). Pánem území Přemysl zůstal do roku 1276, kdy na ně musel rezignovat z donucení Rudolfa Habsburského. Následné smlouvy mezi Přemyslem a Rudolfem se staly východiskem úsilí krále Václava II. získat Chebsko nazpět k Čechám, které však bylo úspěšné opět jen dočasně. Svého politického postavení a vlivu Václav II. dokázal využít nejen v otázce Chebu, ale také k získání příslibů zástav několika hradů a měst v Horní Falci a Plíseňsku (Bobková 1993).

I když Cheb přešel pod trvalou českou svrchovanost až roku 1322, změnilo se v Chebsku již před tímto datem velmi podstatně rozložení sil, a tím také politická situace ve vztahu k Loketskku. Zatímco o držbu Chebska usilovali čeští a říšští panovníci, uvnitř tohoto území probíhal zápas o nadvládu mezi silným městem a rozpadající se společenskou skupinou ministeriálů, která pak byla v průběhu 1. poloviny 14. století zbavena veškeré moci a vlivu. Likvidaci ministeriálů provázela také likvidace nebo zábor jejich hradů (Šebesta–Kubů 1985; Kubů 1997). V průběhu 13. století také již žádný ze sousedních vládců nezpochybnil stabilitu západočeské hranice, která se po roce 1322 posunula a za kterou se také vytvořila mnohá česká léna.

Západočeské Sedlecko patřilo koncem 12. století jistě k územím, která byla možností odtržení od českého státu nejohroženější. Bylo to dáno jak specifickým historickým vývojem v sousedním Chebsku (budování državy v Říši vládnoucích mocných Štaufů), tak také geografickými podmínkami, neboť Chebská a Sokolovská pánev umožňovala relativně snadný průnik od západu podél Ohře a jejích drobných přítoků.

Určitým protikladem je jiné pohraniční území, které si český stát v přibližně stejné době přivlastnil „právem“ silnějšího. Nejspíše na přelomu 70. a 80. let 12. století anektoval tzv. Holasicko, do té doby ovládané slezskými Piastovci. Šlo o území, jehož část na sever od řeky Opavy je zcela nechráněná přírodními překážkami, otevřená do roviny Poodří. Za součást anexe se považuje rovněž Zlatohorsko s doly, které patřily vratislavskému biskupovi. Přemyslovci s úspěchem využili vlekou vnitropolitickou krizi ve Slezsku, která zneumožnila anexi čelit. Piastovci pouze ve snaze zabránit příštím odtržením dalších svých území se zpožděním zareagovali podporou kolonizace či převodem pohraničních území do majetku církve (Prix 2003, 3). Přemyslovci naproti tomu museli rychle a efektivně nově nabyté území zabezpečit před ztrátou. Prameny vztahující se k tomuto procesu byly nedávno podrobně zpracovány a předloženy odborné veřejnosti (Kouřil–Prix–Wihoda 2000; Kouřil–Wihoda 2003).

Výčet kroků, které podnikli Přemyslovci, a k nimž samozřejmě patřila správní reorganizace, lze zahájit povoláním rytířských řádů. Konkrétně šlo o johanity, kteří vybudovali kompaktní území v severozápadní části holasické provincie s komendou v Hrobníkách (roku 1243 jim zde král povolil vybudovat „opevnění“), a německé rytíře s komendou v Opavě. Z dislokace řádů lze soudit, že byla pevnou součástí cílevědomé snahy Přemysla Otakara I.

i moravského markraběte Vladislava Jindřicha o zpevnění hraniční linie (Prix–Wihoda 2001, 195). Značně velká území byla postoupena olomouckému biskupství, jemuž panovník navíc převedl desátky z celého Holasicka, a moravským klášterům – premonstrátům z Hradiska u Olomouce, cisterciákům z Velehradu, oslavanským a tišnovským cisterciáčkám, zábrdovickým premonstrátům, třebíčským benediktinům a dalším. Již na začátku 13. století zde bylo založeno několik zeměpanských měst. Záhy po Bruntálu, jehož počátky jsou spojovány asi s rokem 1213, vznikla dvě významná, záhy opevněná města Opava a Hlubčice, z nichž druhé bylo vysunuto při samotné hranici s piastovským státem. Opava a Hlubčice se staly důležitými pohraničními pevnostmi, jejichž rozvoj byl od počátku podporován panovníkem. Není jasné, zda v hradbách obou těchto měst v průběhu 13. století nevznikly samostatně opevněné jednotky, jež by bylo možno označit za hrady (Kouřil–Prix–Wihoda 1997; Prix–Wihoda 2001). Existence dalších měst v regionu je doložena až po polovině 13. století a jejich vztah k zabezpečení anektovaného Holasicka již není tak zřejmý (Kouřil–Prix–Wihoda 2000).

Vedle nižší šlechty je pozoruhodná zdejší přítomnost zástupců významných panských rodů, které se v pramenech objevují v době kolem poloviny 13. století. Kromě Bavorů ze Strakonice jde zejména o Rožmberky, jejichž država na Prudnicku byla vyňata z pravomoci provinčních úředníků. Podobně jako statky uvedených rytířských řádů či město Hlubčice ležela rožmberská enkláva těsně při státní hranici, na severním úpatí Zlatohorské vrchoviny, ve strategicky velmi exponované poloze. Přední postavení mezi šlechtici však zjevně na Opavsku patřilo Benešovicům. Ti se zřejmě rozhodující měrou zasloužili o vedení a vojenské posílení úspěšné obrany měst Opavy a Hlubčic při polsko-ruském útoku roku 1253. Ke stejné skupině je možno přiřadit leníky olomouckého biskupa Bruna, zejména známého Herborta z Fulštejna, jenž uvedeného roku 1253 bránil biskupské statky na přihraničním Osoblažsku.

Žel velmi nejasná je otázka stavebníků hradů na Opavsku, která se jeví jako systémově velmi závažná. Dosavadní hodnocení předpokládá, že páteří zeměpanské správy zde byla soustava královských hradů, jakýsi vyvážený systém šesti až sedmi pevností, které spolu s kompaktní soustavou prosperujících měst demonstrovaly na moravsko-slezském pomezí moc a sílu přemyslovské dynastie a vytvářely relativně stabilní mocenskou základnu, která mohla odolat i soustředěnému náporu (jako např. předpokládané důsledky vpádu Mongolů 1241 a polsko-ruský útok 1253; Kouřil–Prix–Wihoda 2000, zejm. 424–427). Rozbor pramenů však zeměpanský původ umožňuje konstatovat pouze v případě Hradce u Opavy, který k českému státu patřil již před připojením Holasicka a byl panovníckou rezidencí v regionu, zatímco u ostatních uvažovaných zeměpanských hradů (Cvilín, Landek, Edelštejn, Freudenštejn, Luginsland, případně Fulnek) jde pouze o předpoklad. Pozoruhodné jsou zejména hrady Cvilín a Edelštejn. První z nich patří k nejčastěji uváděným příkladům původně zeměpanských hradů, jichž se zmocnil šlechtic, v tomto případě vlivný a vysoce postavený podkomoří Beneš (Plaček 1996, 123; Žemlička 2002, 374), případně se uvažuje o právně podloženém převodu ve formě léna (Vaníček, 2000, 205). Edelštejn nad Zlatými Horami je pokládán za stavbu Přemysla Otakara II., přičemž indicií má být rozsáhlá dispozice hradu a jeho držba Mikulášem I. Opavským roku 1281. Mikuláš tehdy hrad postoupil vřatislavskému biskupovi za škody způsobené Otou z Linavy s tím, že si biskup podle svého uvážení může tento přihraniční hrad ponechat nebo ho může zbořit (Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 71, 424–425). V kontrastu k předpokládanému systému zeměpanských hradů byla konstatována absence opevněných šlechtických sídel (ibid. 437), tento názor je však třeba pokládat za relativní vzhledem k uvedené nejistotě pokud jde o uvažované hrady zeměpanské.

Opatření k zajištění anektovaného Holasicka, přijatá v prvních desetiletích po tomto skutku, byla časem relativizována v důsledku samostatného rozvoje jednotlivých činitelů, kteří usilovali o zlepšování svých majetkových poměrů. Vzájemný konkurenční poměr (např. město Hlubčice k sousedcím johanitům v Hrobníkách) jistě vedl k potlačení rozvo-

je těch slabších. Také takovéto faktory pak musíme promítat do interpretace jevů, na něž nemohou jednoznačně odpovědět torzovitě dochované prameny (např. rozmístění hradů, jejich stavebníci a doba vzniku).

Příkladem oblasti vystavené ve 13. století (zejména v některých obdobích) extrémnímu nebezpečí krutých nepřátelských vpádů je východomoravské pohraničí. Státní hranice s Horními Uhrami (dnešním Slovenskem) je z hlediska přírodních podmínek značně různorodá. Přibližně severní polovina této hranice je tvořena horskými pásmy Moravskoslezských Beskyd a Javorníků, která bylo možno překonat jen několika vysoko položenými průsmyky, nesloužícími žádné významnější komunikaci. Jak na moravské, tak na slovenské straně navazovaly na hraniční hory směrem do vnitrozemí další horské, málo schůdné a řídké obydlené oblasti, které nebyly vhodné k průchodu vojska. Z tohoto hlediska byla naproti tomu podstatně příhodnější jižní část moravsko-uherské hranice, tvořená částečně hradbou Bílých Karpat a z části úvalem dolního toku řeky Moravy.

Předpokládá se, že průběh hranice také zde postihly na prahu 13. století dílčí změny. Jde zejména o definitivní připojení tzv. Lucka – území mezi levým břehem říčky Olšavy, řekou Moravou a úbočím Bílých Karpat, které předtím mělo být součástí „konfinia“ – nárazníkového hraničního pásma, zatímco celní hranice probíhala s odstupem až na Olšavě a řece Moravě (Zemek 1972; naposled Plaček 2003, 211). Strážnicko na levém břehu Moravy se podle dosavadních představ stalo pevnou součástí českého státu až v důsledku výbojů Přemysla Otakara II. po polovině 13. století (Plaček 1984, 63; 2003, 211).

Někdy na přelomu 12. a 13. století zde došlo ke změnám ve struktuře zeměpanské správy, které se zřejmě projevily zánikem některých raně středověkých hradisek, opěrných hraničních bodů z průběhu 11. a 12. století na pravém břehu řeky Moravy (zejména Spytihněv u pozdějšího Uherského Hradiště: Měřínský 1981; Procházka–Doležel 2001). Do období markraběte Vladislava Jindřicha, tedy do 1. čtvrtiny 13. století, datuje dosavadní bádání výstavbu románského hradu Brumova, který střežil hraniční přechod ve Vlárském průsmyku Bílých Karpat. Podle archeologického výzkumu měl tento hrad mladohradištního předchůdce (Janiš–Kohoutek 2003). K objektům v pohraniční oblasti lze volně přiřadit také další zeměpanský hrad – Buchlov, který přibližně ve stejné době zaujal jeden ze strategicky důležitých vrcholů Chřibských hřbetů západně od řeky Moravy, avšak již ve značném odstupu od zemské hranice. Architekturu obou jmenovaných hradů lze spojovat s činností stavební hutě cisterciáckého kláštera Velehrad, založeného Vladislavem Jindřichem roku 1205 na úpatí Chřibů blízko pozdějšího Uherského Hradiště. Klášter se v průběhu 13. století významnou měrou podílel na kolonizaci a hospodářském rozvoji svého okolí, včetně levého břehu Moravy (Pojsl 1990). Území Lucka a povodí Olšavy bylo z moravské strany kolonizováno a osidlováno v průběhu 1. poloviny 13. století také zásluhou rodu Hrabšiců, velkého příznivce velehradských mnichů (Velímský 2002, 140–143), a o něco později přičiněním pánů z Hradce, cisterciáckého kláštera ve Vizovicích, založeného brumovským kastelánem Smilem ze Střílek v roce 1261, a olomouckého biskupa Bruna s jeho vazaly na Slavičínku (Zemek 1972).

Po nástupu Přemysla Otakara II. na český trůn roku 1253 byla v oblasti založena dvě královská města – Uherské Hradiště a Uherský Brod. První z nich se konstituovalo v 50. letech za velmi úzké součinnosti se sousedním cisterciáckým klášterem ve Velehradě. Založení Uherského Brodu se snad uskutečnilo poněkud později, průkazně však existoval již na samém počátku 70. let. Dvojice měst měla nepochybně výjimečný vojensko-strategický účel. Cíl vystavět pevnost proti uherským hranicím z nutnosti a pro ochranu země (státu) je přímo deklarován v králově listině pro Uherské Hradiště z roku 1257 (např. Procházka–Doležel 2001, 38–40). Mimořádnému poslání Uherského Brodu napovídá také velikost jeho areálu, přesahující výměru 28 ha. V početné skupině tzv. lokačních měst nezatížených předcházejícím intenzivním a plošně rozsáhlým osídlením (jako např. Znojmo nebo Brno) jde o areál, který jistě nepředjímal pouze rozsah regulérní zástavby. Na severním okraji města byl umístěn hrad, jehož existence je však doložena až ve třetině 14. století

(Plaček 2001). Obě takřka současně založená a poměrně velká města (výměra Uherského Hradiště je cca 16 ha) jsou vzájemně vzdálena jen něco přes 15 km.

Kolonizace území při řece Moravě na jih od Uherského Hradiště je spojena především se členy rodu z Horky, kteří patřili k předním a nejvěrnějším osobnostem v blízkosti panovníka. Nejstarší z bratří Pardus, olomoucký komorník, se angažoval také na Opavsku, kde roku 1256 daroval hrobnickým johanitům ves Drslav (Zemek 1972, 92). Predikáty, které bratři užívali v době Přemysla Otakara II. (Sudomír z Veselí je v letech 1248–1261 doložen jako břeclavský komorník), nasvědčují jejich podílu na kolonizaci v okolí Veselí, Strážnice a Hodonína.

V literatuře panuje značná nejednota v názoru, kdo vystavěl hrady ve Strážnici, Uherské Ostrohu a Veselí a nedostatek pramenů zřejmě neumožňuje více než dohady (Hosák–Zemek 1981; Plaček 2001; Vaníček 2002). Přes zřejmou angažovanost zmíněných zeměpanských úředníků – bratrů z Horky, se spíše uvažuje o tom, že hrady vznikly jako zeměpanské, určené ke střežení státní hranice (Plaček 2001, 593–595).

Na počátku 30. let 13. století byl zřízen vdovský územní úděl královny-matky Konstancie se středisky v Břeclavi, Kunovicích, Hodoníně a Bzenci. Podle časově poněkud vzdálené Pulkavovy kroniky založila Konstancie v Hodoníně, Břeclavi a Bzenci hrady, které již svou polohou v Dolnomoravském úvalu přispívaly k zabezpečení státní hranice. Ve skutečnosti však tyto stavby nejspíše navázaly na starší sídla. Zpráva napovídá značné péči o výstavbu věnného teritoria, která se týkala také některých královských lokalit na slovenské straně a projevila se zřejmě rovněž založením města Hodonína (Procházka–Doležel 2001, 34). Ještě ve stejném desetiletí však král Václav I. předal „břeclavskou provincii“ k „vládě a držbě“ svému synovci Oldřichovi z rodu korutanských Sponheimů, který ve 40. letech aktivně vojensky podporoval panovníka v nadcházejícím zápase o dědictví Babenberků (Vaníček 2000, 367). Za neznámých okolností se snad v 50. letech 13. století dostala Břeclav do držení Viléma z Hustopečí, který je zde doložen roku 1271 jako příznivec komendy johanitů v blízkém dolnorakouském Hohenau (Jan 2000, 87). K roku 1248 se poprvé připomíná přítomnost templářů v Čejkovicích u Hodonína.

Největší koncentrace raně středověkých hradů se rýsuje na jihomoravské hranici, málo chráněné přírodními překážkami a ustálené po významném odsunu z Podunají v polovině 11. století. Vzhledem k takřka trvalé vojenské exponovanosti tohoto úseku hranice lze vyjádřit naději, že se právě tam postupovalo systémově, se snahou o co nejlepší funkci opevnění hranice, na druhé straně lze však jen těžko odhadovat, jaké specifické vlivy měla téměř celá 3. čtvrtina 13. století, kdy bylo Rakousko spojeno s českým státem.

V souvislosti s nutností zajistit hranici, s jejímž průběhem se v 11. století bylo nutno z moravské strany smířit, a nepochybně rovněž v rámci budování nové mocenské struktury státu po dobytí Moravy nedlouho předtím, zde byla podle dnešního stavu poznání v 11. a 12. století vybudována v úseku zhruba mezi dnešním Bítovem a Břeclaví (tedy v délce cca 65 km vzdušnou čarou) asi desítky hradů různého významu a funkčního obsahu, z nichž asi polovina někdy na přelomu 12. a 13. či v 1. polovině 13. století zanikla, respektive byla opuštěna. Přežila sídla spojená s významnými správními funkcemi, s perspektivním tržním sídlištěm nebo ta, která svým umístěním v terénu umožňovala přestavbu v duchu požadavků nové doby (Procházka 1993; Jan 2000). Konkrétně jde o hrady Bítov, Vranov, Znojmo a zřejmě také Břeclav. Bítov byl správním hradem a významnou zeměpanskou pevností až do začátku 14. století, kdy se stal soukromým majetkem Lichtemburků. Podobný osud a význam měl také blízký Vranov. Znojemský hrad si uchoval ústřední funkce zeměpanské správy a na jeho předhradí bylo již ve 20. letech 13. století založeno rozlehlé královské město, které zůstalo během celého středověku hlavním strategickým bodem na dyjské hranici. Jak již bylo vzpomenuáno, Břeclav se počátkem 30. let 13. století stala centrem vdovského územního údělu královny Konstancie a posléze údělem Oldřicha Korutanského. Problematická je doba vzniku hradu Děvičky, jehož zeměpanský purkrabí se poprvé zmiňuje k roku 1222. Dostupné informace nedovolují spolehlivě určit, zda hrad na domi-

nantním, strategicky výjimečným kopci byl založen nedávno, nebo naopak delší dobu před uvedeným datem. Podobně je tomu s blízkým Mikulovem, který byl ze zeměpanských rukou předán roku 1249 Jindřichovi z Lichtenštejna. Není jasné, zda tehdy už na skále nad pozdějším městečkem hrad stál nebo zda vznikl teprve příčiněním šlechtického rodu (Plaček 2001).

Vedle uvedených zeměpanských staveb jsou při hranicích doloženy šlechtické hrady, jejichž skutečný počet a okolnosti vzniku jsou rovněž nedostatečně objasněny. Stojí však za zvláštní pozornost, že vedle Mikulova tu byly další hrady rakouské šlechty, jejíž členové v regionu drželi významné dvorské funkce, například purkrabích na královských hradech. Zmínit je třeba zejména Frejštejn pánů z Türnau a Šenkenberk Schenků, postavené kolem poloviny 13. století, či Drnholec, přičítaný rodu Waisů – Sirotků. Podobně jako na moravské straně, stály také na rakouském území některé šlechtické hrady takřka bezprostředně při hranici, jako významný hrad ve Valticích nebo hrady Türnau či Hardegg (Plaček 2001; 2003).

Významnou pomezí pevností bylo však v Rakousku především město Laa (Lava nad Dyjí), založené a pravidelně rozměřené v rovině blízko řeky Dyje někdy během 1. třetiny 13. století (Benesch a kol., 1990, 620–627). Strategický význam rozlehlého (cca 28 ha) opevněného města s hradem v nároží byl přirozeně doceňován také ze sousedství, a proto čeští králové se značným úspěchem usilovali Lavu držet ve své moci a používat ji jako základnu k vojenským tažením do Rakous a Uher. První doklad o tom pochází z roku 1239, kdy si Václav I. za svou podporu vynutil dočasnou držbu města na politicky tísněném vévodovi Fridrichovi. Přemysl Otakar II. do Lavy dosazoval spolehlivé prominenty (Sirotkové, uherští magnáti Kysečtí, vídeňský měšťan Paltram, johanité; Vaníček 2000; 2002a passim).

Téměř současně se vznikem Lavy založil Přemysl Otakar I. stejně velké město před znojemským hradem, které bylo brzy opevněno a stalo se ústředním fenoménem ochrany podyjské hranice (např. Razím 2003). Znojmo bylo protipólem sotva 30 km vzdáleného rakouského města a po celý středověk požívalo stejné pozornosti bojechtivých panovníků z obou stran hranice. Je velmi pravděpodobné, že znojemský hrad, jehož purkrabství patřilo k politicky nejdůležitějším zeměpanským funkcím, i nově vysazené město hrály důležitou roli již při pomezích válečných střetnutích Václava I. s vévodou Fridrichem na počátku 30. let 13. století. Již od 20. let stoupající politické napětí mezi českým králem a rakouským vévodou se patrně odrazilo také v novém panovníkově postoji k Jemnici, ležící nedaleko od Bítova. Rokem 1227 je datována listina, která nás informuje o záměru bítovského „rektora“ opevnit „civitas“ Jemnici „silnou zdí“. I když probíhající diskuse o tom, co se v Jemnici skutečně mělo opevňovat, nelze ukončit s jednoznačným závěrem, je velmi pravděpodobné, že se v listině skutečně hovoří již o městě, které zaujalo temeno vysoké ostrožny na říčce Želetavkou. V nároží opevněného města byl umístěn hrad, nepřímo zmiňovaný již koncem 13. století (např. Procházka–Doležel 2001).

Uvedené příklady pohraničních oblastí se vzájemně odlišují zeměpisně, chronologicky, ale také okolnostmi a podněty, z nichž zde pramenila činnost směřující k jejich zabezpečení stálými opevněními proti vnějšímu nepříteli, respektive různým formám ohrožení ze zahraničí. Doufáme, že při výběru příkladů a formulování shrnující informace o jejich vývoji jsme nevynechali nic podstatného, co by rozhodujícím způsobem ovlivnilo závěry. Následující vyhodnocení by mělo ukázat, zda mezi uvedenými příklady lze nalézt společné znaky, které by umožňovaly vysvětlení a zobecnění, a zda lze také přijatelným způsobem vysvětlit rozdíly.

Na počátku 13. století byly základní položkou stálých opevnění pohraničí raně středověké hrady, které však neumíme s pocitem uspokojivé komplexnosti vyjmenovat. Jejich počet, doba vzniku, příčiny rozmístění, vzájemné vztahy či funkční hierarchie nejsou dostatečně poznány a jedinou nadějí dalšího výzkumu je dnes zřejmě již jen archeologie (srov.

Čtverák a kol. 2003; Procházka 1993). Zdá se, že nerovnoměrná koncentrace hradů v pohraničních oblastech byla přímo závislá zejména na vojensko strategické exponovanosti části hranic (jižní Morava), ochraně přírodními překážkami (menší koncentrace v jižních a západních Čechách), množství dálkových cest a na potřebách operativně zajistit nově nabytá území nebo se bránit vnějšímu tlaku (Zhořelec, jižní Morava). Tyto hrady sloužily v rámci obrany zejména jako mocenské a vojenské základny, shromaždiště proviantu, případně výzbroje, a refugia spádových oblastí.

V průběhu 12. století dosáhla teritorializace a hospodářský rozvoj šlechty takové úrovně, že mohla nejen kolonizovat značně rozsáhlá území, ale stejně jako panovník také přistupovat k zakládání klášterů, které pak v procesu osídlení krajiny pokračovaly. Právě obvod země byl již v počátečních desetiletích 13. století ve značném rozsahu obsazen šlechtickými a církevními dominiemi (zejm. Žemlička 1997; 2002; 2003; Vaníček 2000; 2002a passim). S rozmachem majetku a hospodářského potenciálu šlechtických rodů a církevních institucí se rozšiřuje síť na nich závislých klientů, kteří zahušťují osídlení a místa (drobná opevněná sídla) jeho možné ochrany před nepřítelem. Je otázkou, zda tento stav byl výsledkem spíše spontánního vývoje, jímž mohl být panovník v určité době zaskočen, nebo součástí procesu, s jehož důsledky se počítalo. Jistě však bylo podstatné, zda nositel kolonizace a nový držitel těchto území byl dostatečně silný a zainteresovaný k jejich ochraně a zachování příslušnosti k mateřskému státu.

Rozsáhlá „privatizace“ pohraničních území nyní nutně vedla ke změnám v systému jejich zabezpečení proti vnějšímu nepříteli. Šlechta se již nespokojuje se svými úřady na zeměpanských hradech, mimo jiné proto, že sem přestávají plynout důchody, které nyní do rukou vrchností přicházejí přímo, a buduje si svá soukromá sídla. Podstatnou roli ještě během první poloviny 13. století mohly hrát postupně zanikající raně středověké hrady, jejichž rozsáhlá opevnění – pokud byla udržována – měla refugiální význam. Na některých z těchto hradů zatím zůstávali předáci šlechty kastelány, nepochybně se značnými dispozičními možnostmi, jiné hrady později zcela zanikají, některé jsou přestavěny ve vrcholně středověké pevnosti nebo je u nich či přímo v jejich prostoru založeno vrcholně středověké město.

Vývoj prokazoval, že nejspolehlivějším prostředkem dlouhodobé ochrany pohraničních území před možným odtržením sousedním státem byla jejich systematická (cílená) kolonizace a osídlení. Dobře je to zřejmé například na jihovýchodní Moravě, kde teprve intenzivní kolonizace z moravské i uherské strany během 1. poloviny 13. století vedla k upřesnění průběhu státní hranice. Umocňující se aktuálnost tohoto požadavku v průběhu 12. a na počátku 13. století ukazují příklady Sedlecka či Vitorazska. Pokud se kolonizované území podařilo vybavit opevněným sídlem (hradem), měla trvalost vynaloženého úsilí větší perspektivu. Postupovali tak štaufští ministeriálové, ale zjevně také čeští Hrabišici, kteří nejpozději na začátku 13. století pronikli podél tzv. mostecké cesty přes Krušné hory do Míšeňska a kolonizovali zde nemalé území, které se zřejmě načas stalo součástí Čech. Záhy některé nové vsi darovali svému rodovému klášteru v Oseku a snad již kolem poloviny 13. století zde vybudovali hrady Boršensštejn a Rechenberg. Míšeňský markrabí hrabišické aktivity respektoval, neznáme alespoň doklady opaku (Velímský 2002, 96–102). Předávání založených nebo nabytých vsí klášterům bylo zřejmě pokládáno za velmi spolehlivou cestu, jak tyto majetky uchránit před vynucenou ztrátou. Církevní instituce v daném období na rozdíl od ostatních složek společnosti zvýšenou mírou dbali na zlistinění právních aktů, zejména pokud se týkaly majetku, a usilovaly o získání ochrany vyšší církevní i světské moci, která by byla zárukou budoucího nezpochybnění jejich postavení.³ Toto je zřejmě také jedním z hlavních důvodů, proč i další šlechtické rody od 12. století ve svých pohraničních državách zakládají kláštery (vedle Oseka Vizovice, Teplá, Chotěšov, Vyšší Brod ad.) a proč zeměpán vedle svých klášterních fundací (Velehrad, Louka u Znojma) při snaze zajistit tato území zřetelně protežuje i další církevní instituce, jak názorně vyplývá zejména z příkladu Holasické provincie, Sedlecka či východní Moravy. Význam církevních institu-

cí pro bezpečnost pohraničí se v budoucnu ještě prohluboval. Kláštery se opevňují a jsou někdy schopny zkomplikovat postup nepřítele do vnitrozemí. Jejich hospodářský potenciál může poskytnout zázemí a zásoby pro tažení do zahraničí. Kláštery na obou stranách hranice (ale např. také pasovské biskupství) mají zájem na bezpečí obchodních cest a svých statků, a proto staví či kupují na svou ochranu hrady a pěstují dobré vztahy se šlechtou za hranicemi, již někdy získávají do lenního vztahu (např. Janský 2001). Ochranu bezpečnosti některých klášterů panovníci přikazovali okolní šlechtě a měštům. Dlouhodobá spolehlivost a loajalita biskupa Bruna a jeho leníků, kteří byli rovněž leníky krále, zajišťovaly bezpečnost severovýchodního pohraničí Moravy (Kouřil–Wihoda 2003).

Významnými prvky obrany pohraničí byly nové, vrcholně středověké hrady, které v jistém smyslu nahradily starší síť hradů z tzv. hradištního období. Z mnoha zpráv jasně vyplývá důraz na držbu pohraničních hradů v období válečných konfliktů. Hrady v pohraničí byly prostředkem kontroly určitého území, a tak fixovaly průběh hranice. Poskytovaly útočiště, mohly zdržet postup protivníka, který byl nucen je dobývat, byly opěrnými body před útokem do zahraničí, zásobárnou, skladištěm, příp. výrobnou zbraní. Hrady samy o sobě však nemohly zastavit postup nepřítele do vnitrozemí, neboť netvořily žádnou souvislou linii. Hrady byly také prostředkem ovládnutí anektovaných území, dlouhodobou držbou hradu za hranicemi byla naděje na trvalý zisk jeho okolí, jak dobře ukazuje příklad postupu Hrabšiců. Vybudování takového sídla však zároveň přinášelo riziko, že v případě opanování nepřítelem se jeho smysl zcela obrátí. Pohraniční hrady proto byly po celou dobu své existence vystaveny účelovým pokusům o zábor z domácí a protivné strany, stejně jako riziku, že budou z těchto důvodů kteroukoli mocí záměrně zbořeny. Nedostatek pramenů někdy neumožňuje rozhodnout, zda některé hrady blízko hranice nebyly – podobně jako Přimda – vybudovány cizím stavebníkem (např. Starý Herštejn).

Jako velmi zásadní se jeví otázka, kdo a za jakých okolností tyto hrady budoval a zda byla přitom sledována nějaká ucelená koncepce, zda lze hovořit o systematickém budování hradů chránících státní hranice. Této otázce zatím nebyla věnována bližší pozornost, jak jsme ale už výše naznačili v souvislosti s Opavskem, předpokládá se na prvním místě systém hradů královských. Podobně vyznívají dosavadní hodnocení pro východní i jižní Moravu, ale zejména pro Čechy. Zde je prezentován koncept, podle kterého byl král nucen v době rozpadu hradské soustavy a v reakci na stoupající konkurenci šlechty vybudovat novou síť svých základních mocenských opor, jejíž hlavní součástí se staly vrcholně středověké kamenné hrady, provázené pak královskými městy (spojenými s dalším hradem) a zeměpánem založenými kláštery. Počátky tohoto nového systému se spojují s Přemyslem Otakarem I., za skutečného zakladatele se však považuje Václav I., na kterého navázal Přemysl Otakar II. Nová síť královských hradů měla území pokrýt vcelku rovnoměrně, ale byla narušována růstem šlechty, která některé rozestavěné nebo již dokončené zeměpanské hrady uchvátila. K těmto úchvatům mělo dojít zejména v pohraničí, uváděny jsou především hrady Landštejn, Jindřichův Hradec, Velešín, Vimperk, Rýzmburk (Osek) a Cvilín. Václav II. dostavěl některé hrady a kvůli ne zcela úspěšné revindikaci byl nucen postavit některé nové hrady, které by zacelily mezery vzniklé těmito ztrátami. Je proto pokládán za stavebníka některých hradů ve vnitrozemí, jimiž měl nahradit hrady, jež ztratil (např. Zbořený Kostelec za Týnec nad Sázavou, Mladá Vožice za Hradiště), také ale prý významně doplnil síť hradů zajišťujících zejména severozápadní pohraničí, kde měl vystavět Hasištejn, Krupku či tzv. Václavský hrad v Chebu (Durdík 1999, 290; 2000; 2003; Durdík–Bolína 2001, 143–164).

Otázce zcizení řady královských hradů šlechtou již byl v literatuře věnován značný prostor a názory se v poslední době spíše polarizují. Na jedné straně stojí uvedený koncept, který královského stavebníka některých hradů obhájí na základě diskutabilních a ne vždy právem preferovaných „kastellologických“ hledisek,⁴ podle nichž lze královského a šlechtického stavebníka od sebe rozlišit na základě studia dispozice a stavební podoby

toho kterého hradu, nebo se prostě předkládají ničím nepodložená tvrzení. Spekuluje se o zeměpanském původu některých pohraničních hradů, přestože k tomu chybí jakékoli zprávy či indicie na základě historických souvislostí.⁵ Naproti tomuto konceptu se pracovávají předtím opomíjená hodnocení z pohledů sociálně a sídelně historických, která respektují širší vazby a výpověď písemných pramenů a podle nichž vztah panovníka ke šlechtě nelze v procesu strukturálních společenských změn 13. století chápat jako principiálně konfrontační. Výše uvedené domněnky, že některé pohraniční hrady nebyly šlechtou založeny, ale uchváčeny králi, jsou z tohoto pohledu nepřijatelné nebo neopodstatněné (zejm. Vaníček 2000; 2002a; 2002b; Klápště 2003). Odmítnout je třeba také aplikaci „kastellologických“ schémat tam, kde stavební a dispoziční vývoj každého jednotlivého hradu není hodnocen na základě spolehlivých, a také tak prezentovaných poznatků o stavbě samé a na základě skutečně vypovídací hodnoty k němu se vztahujících písemných pramenů (Razím 2004).

Dostupné prameny nenavědčují tomu, že by král budoval síť pohraničních hradů, z nichž značná část byla zcizena šlechtou.⁶ Zeměpanské hrady existující v pohraničních oblastech prokazatelně ve 13. století jsou většinou doloženy již v předešlém období (Plaček–Procházka 1986) nebo jejich větší stáří nelze vyloučit (např. Hradec u Opavy, Brumov, Loket). Na tuto situaci jsme již upozornili v souvislosti s hrady na anektovaném Holasicku, podobnost však nelze přehlédnout ani v jiných uvedených oblastech. Dnešní stav poznání nám nedovoluje konstatovat, že poslední Přemyslovci budovali novou soustavu svých pohraničních hradů, která by nahradila postupně, snad spíše živelně zanikající soustavu hradů raně středověkých. Nové královské hrady se objevily spíše v komunikačně centrálních a spádových než kolonizačních polohách (Vaníček 2002a, 274), bezprostřední důvody jejich umístění však často můžeme spíše jen tušit.

Naproti tomu můžeme vedle zmíněných Hradištic vyjmenovat řadu dalších šlechtických rodů, které si v pohraničí vybudovaly v průběhu 13. století své více či méně ucelené dominium a vybavily je opevněnými sídly, zpravidla zřejmě zpočátku dvorci a později hrady. Názory, že některé z těchto hradů původně vystavěl král, jsou nedoložené a často jim odporují sídelně a sociálně historické souvislosti. Tím však nemá být řečeno, že v některých případech právě k takovému vývoji nemohlo dojít; nejsme však oprávněni tvrdit, že šlo o trend. Doba vzniku těchto hradů je vzhledem k nedostatku písemných zpráv a dalších pramenů případ od případu více či méně problematická, obecně lze však vznik těch nejstarších hledat někde ve 20. až 40. letech 13. století (např. Zemlička 2002, 370–380; Klápště 2003). Řada těchto hradů byla v průběhu 13. století postavena blízko hranic a důležitých cest, a tak podstatným způsobem přispívala k obraně země (např. Náchod, Bor u Tachova, Rýzmbek, Klenová, Vimperk, Rožmbek, Jindřichův Hradec, výše uvedené hrady v Podyjí, Grabštejn, Frýdlant, Lemberk, Vizmburk aj.).

I když není prokázáno, že by panovník nějak podporoval nebo usměrňoval vznik a dislokaci hradů šlechty v pohraničí za účelem jejich využití k obraně země, z řady zpráv vyplývá úzká spolupráce mezi panovníkem a šlechtou při zajišťování bezpečnosti státu. Panovník mnohostranně využíval služeb šlechty v přímé i nepřímé obraně státu, byl na ní doslova závislý a musel neustále dbát o konsensus (např. Vaníček 2002a, 434). Šlechta se osobně i ekonomicky podílí na dlouhodobých zahraničních taženích, včetně velmi nebezpečných oblastí s velkými riziky (Uhry), je pověřována významnými funkcemi při správě královských hradů (kastelán, purkrabí) a cizích ovládnutých území (Rakousko, Polsko), je usazována na hraničních i zahraničních hradech, které král dočasně okupoval (Rakousko, Uhry). Významná účast králi blízkých představitelů šlechtických rodů v exponovaných hraničních územích nemusí být pouze odrazem jejich úsilí o získání dalších, zatím volných území a statků za účelem ekonomického zisku. Připomenout můžeme například angažovanost Voka z Rožmberka na Prudnicku a Hradištic v tzv. Lucku, kde riziko podnikání bylo vzhledem k blízkosti hranice velmi vysoké. Zvažovat je proto třeba i možnost plnění určitých „zvláštních“ úkolů, například v souvislosti s lokacemi a obranou měst v těchto oblas-

tech, organizací zásobování válečných výprav za hranice atp. (v úvahu připadá např. také působení Oldřicha ze Sponheimu na Břeclavsku).

Spolupráci šlechty nebylo možno vynucovat silou, ale musela být motivována hmotnými i nehmotnými dary, přidělováním oboustranně výhodných funkcí (dvorské a purkrabské úřady), hradů a majetků, výhodnými pronájmy majetků v pohraničí, včetně zahraničních exponentů atd. Na pozadí těchto tendencí a nezbytné rovnováhy mezi nositeli státnosti si lze stěží představit, že by panovník až na ojedinělé excesy využíval svého regálu k tomu, aby brzdil výstavbu šlechtických hradů, zvláště v pohraničních oblastech, nebo se snažil budovat zde své hrady tak, aby hranice chránil nezávisle nebo dokonce v konkurenci k sídlům šlechty. Dostupné prameny nasvědčují spíše tomu, že panovník za situace, kdy pohraničí bylo do značné míry kontrolováno šlechtou, zde nebudoval systém svých hradů, ale iniciativu přenechával těmto vlastníkům a snažil se udržovat jejich spolupráci. Zásadní roli přitom nehrála národnost této šlechty, ale její prostředky, síla a ochota spolupracovat. Panovník musel motivovat loajalitu a podporovat prosperitu šlechty, která se bez opevněných sídel z existenčních, ekonomických, ale také společenských důvodů neobešla. Pokud lze hovořit o fenoménu úchvatů, připadají v úvahu zřejmě jen při delším období úpadku královské moci (1278–83), i tehdy však šlo spíše o benevolenci dočasné cizí správy, která sledovala své krátkodobé zájmy.

Vedle hradů se v pohraničí českého státu 13. století uplatňují města, a to zejména královská. Téměř všechna ležela na důležitých přístupových cestách, které sem byly někdy záměrně druhotně svedeny. Dislokace každého města byla výslednicí řady faktorů, jejichž výčet a vyhodnocení zde není možné rozvádět. Jednoznačnou příomou souvislost vzniku města s dlouhodobými či konkrétními vojensko-strategickými cíli písemné prameny naznačují jen výjimečně.

Z pohledu na mapu je však zřejmé, že v pohraničních oblastech byla založena značná část královských měst, která k obraně země nepochybně přispívala. Dosavadní stav průzkumu nasvědčuje tomu, že většina z těchto měst byla již ve 13. století opevněna kamennými hradbami (např. Razím 1995). Opevněná města měla ve srovnání s hrady specifické kvality: Jejich vybudování trvalo déle a v zárodečné fázi mohla být nepřítelům snáze zničena. Po dokončení a vybudování opevnění však byla řádově více rezistentní. Lze je obtížněji dobýt či vyležet než hrad, zejména vzhledem k podstatně větší délce opevnění a množství obránců; větší město nelze snadno jednorázově dobýt a obsadit nepřátelskou posádkou, jeho opanování často vyžaduje konsensus s měšťany a jejich představiteli;⁷ města pojala více posádky a zásob, byla soběstačná ve výrobě a tvorbě zásob potravin, píce, materiálu, výzbroje. Město tak může sloužit jako základna pro výboje za hranice, kam je schopno (zřejmě podobně jako některé kláštery) dodávat podporu; byla východiskem útoku i zázemím pro případ ústupu. K trvalému zajištění území byla opevněná města podstatně výhodnější; výjimečné jsou příklady trvalého zničení nepřítelům, na rozdíl od řady hradů (např. Vizmburk, Starý Světlov). Lidský a bojový potenciál hraničního města odrazuje nepřítelů táhnout do vnitrozemí, aniž by město dobyl – proto řada intervencí skončila právě marným pokusem zdolat příslušné městské hradby. Město se brzy stalo přední mocenskou silou regionu, a tak i prostředkem vojenské pacifikace svého okolí (drobná šlechta, ministeriálové na Chebsku). Vojensko-strategická hodnota těchto měst způsobovala jejich obyvatelům mnoho nepřijemností, které však byly kompenzovány zájmem a výjimečnou podporou panovníků.

Na pozadí skutečnosti malého počtu doložených královských hradů v pohraničních oblastech nemůže uniknout pozornosti dosud nedocenené zakládání měst Přemyslem Otakarem I. a Václavem I. V připojeném Holasicku byla poměrně záhy po anexi, ve 2. desetiletí 13. století, založena dvě velká královská města, která v obraně oblasti zřetelně hrála primární roli (naposled Kouřil–Wihoda 2003). Souvislost s aktuální potřebou obrany hranic se nabízí v případě vzniku Znojma a patrně také Jemnice na jihu Moravy, když ve

20. letech nastalo vleklé období válečných střetů s Rakouskem. Relativně časně vznikla také královská města pod Krušnými horami. Založení Ústí nad Labem, Mostu, Žatce a patrně i Kadaně a Lokte je třeba připsat době Václava I. Větší počet královských měst v této oblasti zřejmě souvisí s jejím celkovým rychlejším rozvojem; město Litoměřice zde vzniklo již ve 20. letech.⁸

Královská města tedy v pohraničí vznikala již v průběhu 1. poloviny 13. století. Důvody této skutečnosti je třeba mimo jiné spojovat se situací v sousedních zemích, pokročilejších v oblasti zakládání měst. V Míšeňsku, Bavorsku, Slezsku a Rakousku města v pohraničních oblastech, nebo v předpolí zdejších horských pásem (Šumava, Krušné hory) vznikala na přelomu 12. a 13. či v prvních desetiletích 13. století a vývoj v českých zemích umožnil plynulé navázání na tento proces. Pozoruhodné je z našeho hlediska zejména Rakousko, s nímž měl český stát v první polovině 13. století dlouhodobý konfrontační vztah a jehož vliv se v širokém spektru ještě umocnil během následujícího českého panování. O významu Lavy (Laa) jako důležité hraniční pevnosti jsme se již zmínili. Podobně je třeba hodnotit rakouská a štyrská města při hranici s Uherskem, jako Hainburg, Bruck a. d. Leitha, Wiener Neustadt, Hartberg a Fürstenfeld.⁹ Všechna uvedená města vznikla dříve nebo přibližně současně s našimi nejstaršími právními městy (souhrnně zejm. Sydow 1961; Gutkas 1961; Klaar 1961; Měřinský–Zumpfe 1997; Woitschläger–Krenn 1982).

Další královská města v českém pohraničí se právem spojují s osobou Přemysla Otakara II., přičemž nelze vyloučit, že jejich lokace v konkrétní době byla částečně podmíněna očekávaným nebo již probíhajícím konfliktem se sousedním panovníkem. Jde zejména o Domažlice, Tachov, Klatovy a zřejmě také Sušici při hranici s Bavorskem (volně sem lze přiřadit také Stříbro, které však zřejmě vzniklo již za Václava I. především v souvislosti s hornickým významem místa). Ve stejné souvislosti však můžeme posuzovat zisk Chebu a hrabišického Ostrova nad Ohří či založení města Žitavy, která se stala po ztrátě Budyšínska strategickým pohraničním bodem (např. Kuthan 1993). Na východě své říše Přemysl doplnil a kvalitativně povýšil obranný systém pohraničních měst proti Uhrům. Zřejmě bezprostředně v reakci na ničivý útok spojeneckého vojska a Kumánů počátkem 50. let (a snad také pod vlivem trvajících obav z dalšího útoku Tatarů) vysadil Uherské Hradiště a Uherský Brod. Někdy po roce 1260 byl jako další pohraniční město Štyrška založen Radkersburg a na strategických místech ve štyrském vnitrozemí vznikla města Bruck a. d. Mur a Leoben, která přispívala k upevnění královny moci v nově nabyté zemi. Na konci 60. let založil Přemysl při břehu Moravy, blízko kressenbrunnského bojiště, největší ze svých měst – Marchegg (Sauthan 1991). Důvody právě této doby lokace lze tušit: Přemysl sice zachovával mírové soužití s Bélou IV., ale oprávněně očekával brzký prudký střet s královým synem Štěpánem, jehož nepřátelství skutečně propuklo v souvislosti s Přemyslovým opakováním Korutan v roce 1269. Hradby Marcheggu uzavřely čtyřúhelník o výměře větší než 60 ha, tedy podstatně přesahující rozlehlé pravidelné dispozice Lavy, Wiener Neustadt i Uherského Brodu. Patrně nelze pochybovat o tom, že velká výměra uvedených pohraničních měst souvisí s možností jejich přiležitostného využití jako opevněných základů vojsk při jejich operacích v pohraničí a před vtažením do Uher. Lze také právem předpokládat, že téměř pravidelné rozmístění těchto měst při uherské hranici podstatným způsobem přispívalo k úspěchům posledních Babenberků a Přemysla Otakara II. během válečných operací v sousedících oblastech Uher (např. Weltin 1978/1979). K městským hraničním pevnostem na východě, jimž Přemysl věnoval svou péči (zařadit bychom k nim mohli také Vídeň), je třeba dále počítat Hainburg, konkrétní zprávy nám bohužel chybí o Hodoníně. Velký význam mělo pro českého krále v neposlední řadě již zmíněné Znojmo. Královská města v českých zemích dosáhla již za Přemysla Otakara II. takového počtu, že ve zbylé části 13. století až na výjimky další nevznikla.

Z tohoto nástinu je zřejmé, jak velký význam měla královská města pro obranu pohraničních oblastí a celého státu.¹⁰ Podle soudobých kronikářů patřilo k předním činům Václava I. opevňování měst a Přemysl Otakar II. ohrazoval města výslovně na „obvodu země“

(Pokračovatelé 102; Zbraslavská kronika 28). Poddanských měst a městeček ve srovnání s královskými vzniklo malé množství a ze sledovaného hlediska představují nepodstatnou, i když nezanedbatelnou položku.

Uvedené skutečnosti podle našeho názoru nasvědčují tomu, že poslední Přemyslovci nebudovali žádný jednotný systém zeměpanských hradů v pohraničí, a až na výjimky zde tuto iniciativu přenechávali šlechtě, případně církevním institucím. Důležitou otázkou, zda přitom vyžadovali určité záruky, zejména nějakou formu lenního vztahu, ponecháváme na tomto místě stranou. Naproti tomu čeští králové v období do konce 3. čtvrtiny 13. století vybudovali v pohraničí řadu měst, která pro obranu svého státu před vnějším nepřítelem zjevně preferovali a některá založili přímo s tímto prioritním cílem. Všestranné výhody měst, kterých uměli využívat po vzoru sousedních zemí již od prvních desetiletí 13. století,¹¹ zřejmě významným způsobem potlačily potřebu budovat v pohraničí paralelně ještě nové hrady, a to tím spíše, že některá pohraniční města byla vybavena hradem přímo ve svém areálu. Musí být však ještě předmětem dalšího výzkumu, zda v případě hradů v pohraničních městech můžeme hovořit o nějaké tendenci či pravidlu. V některých případech šlo o hrady staršího původu (Tachov, Cheb, Znojmo), jinde hrad mohl beze stopy zaniknout nebo vznikl později, málokdy lze tvrdit, že dispozice města s hradem je dílem jednotného záměru. Málo toho víme také o pravém smyslu městských hradů a o jejich vztahu k městským institucím, který se zpravidla dynamicky vyvíjel (srov. Plaček 1997; Kouřil–Prix–Wihoda 1997; Razím 2002). Na hradech sídlil královský purkrabí, jehož osoba měla v některých doložených případech úzkou vazbu k panovníkovi a jistě stála v čele aktivit souvisejících s připravovanými nebo již probíhajícími válečnými operacemi. Loajalita purkrabích zde stejně jako na jiných hradech byla nezbytná, a proto nepřekvapuje, že se v těchto funkcích objevovali představitelé šlechty bez ohledu na národnost, s majetky v blízkém okolí. Zjevná preference měst ve státní obranné politice zřejmě byla zcela programová, a tak lze patrně také vysvětlit zdejší místy doloženou angažovanost šlechty, která by z hlediska vžitých představ o jejím antagonistickém vztahu k městům mohla překvapovat (k tomu např. Vaníček 2000, 272, 423 aj.). Šlechta ostatně musela sama vnímat primární roli měst při obraně i svých majetků a patrně bude nutno teprve docenit její přítomnost ve městech a formy jejího tamějšího působení.

Nastíněný trend v budování ochrany pohraničních území v průběhu 13. století bude jistě prověřován dalším výzkumem. Předmětem tohoto výzkumu by se měl stát zejména vývoj vztahů mezi stálými opevněními různých stavebníků v dlouhé řadě aspektů.

Poznámky

- 1 Další způsoby a tematické oblasti ochrany hranic zde ponecháváme stranou, i když je třeba mít na paměti vzájemné souvislosti a možnost určitých zkreslení souhrnných hodnocení.
- 2 Z důvodu značné šíře problematiky a množství literatury, která se jí více či méně dotýká, zůstáváme jen u nejnnutnějších odkazů na souhrnné práce nebo na práce, které se bezprostředně zabývají hlavními otázkami, k jejichž řešení bychom zde chtěli přispět. Nejnovější souhrny ke 13. století u nás srov.: Vaníček 2000; 2002a; Žemlička 2002, a tam uvedená literatura.
- 3 Do roku 1230 například získalo 10 českých klášterů ochranu papeže, cisterciácký klášter v Oseku byl mezi nimi od roku 1229 (Kubín 1998, 52). Církevních institucí se využívalo na různých evropských územích, získaných mocí na sousedním státu (např. při postupu německého osídlení na východ).
- 4 Připomenout je třeba zejména debatu o původu severočeského Rýzmburka (naposled Klápště 2003; Razím 2004).
- 5 Je třeba konstatovat, že u žádného z výše uvedených hradů ve skutečnosti nelze zcizení doložit. Například pokud jde o údajné hrady Václava II. na severozápadě: Hrad Krupka není pro dobu Václava II. vůbec doložen, první zmínka o něm je až z doby Jana Lucemburského (Sedláček 1923, 355); Hasištejn je poprvé zmíněn roku 1348 a jeho údajný královský původ nelze o nic opřít (k tomu srov. Velimský 2002, 105–16); tzv. Václavův hrad v Chebu je spíše městským předsumitým opevněním z podstatně mladší doby (k tomu srov. Razím 2002, 322, pozn. 3). K Rýzmburku srov. Klápště 2003; Razím 2004. K argumentaci o stavebníkovi hradu nelze využívat ojedinělých písemných zpráv o králově držbě nebo disponování s hradem (Jindřichův Hradec, Velešín). Odmítnout je třeba opakované tvrzení, že staveb-

- nřkem Landštejna byl řeský panovník, přičemž o tom má svědřit jméno hradu (např. Durdřík–Bolína 2001, srov. také Lřbal–Lancinger 2000), kdyř písemné prameny svědří o opaku (Hosák 1960; Jirásko 1978; Vanřček 2000, 248–251). Stejně jako u Landštejna, ani u připadě Kynřvartu a Kynřperka nemůře jméno hradů dokazovat jejich řeský a zeměpanský původ.
- 6 Stranou ponecháváme tzv. horské hrádky, které jako zvláštnř kategoriř prezentuje T. Durdřík (např. 1999, 167) a bez bliřřšího zdůvodnřní uvádř, že jde „povětřině“ o královská založení.
 - 7 V literatuře se někdy nastoluje zajřímavá otázka připadně „dvojaké“ role převládajřícího německého měřřanstva řeských a moravských pohraniřních měřř při obraně proti vněřřsímu nepříteli.
 - 8 U této řady měřř lze z úsporných důvodů odkázat pouze na nejnověřřší souhrnnou literaturu, zejm. Vanřček 2002a.
 - 9 V době zakládání tčhto měřř byla oblast Burgenland součastř Uher, respektive tvořřila nárazníkovou územř mezi Uhry a alpskými zeměmi.
 - 10 K tomu lze nalézt řadu zahraniřních paralel, které zde nerozvádříme (srov. např. Razím 2002).
 - 11 Rozvést by bylo možno také význam měřř pro Václava I. v období králevicova „povstání“ koncem 40. let 13. stoletř nebo pro Přemysla Otakara II. u přuběhu válek s Bavorskem atd.

Literatura a prameny

- ANDERLE, J., 1998: Pozdně románský had Loket. Průzkumy památek V, ř. 1, s. 3–12.
- BENESCH, E. a kol., 1990: Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, Niederösterreich nördlich der Donau. Wien.
- BLÁHOVÁ, M.–FROLŘK, J.–PROFANTOVÁ, N., 1999: Velké dějiny zemř Koruny řeské I. Praha–Lito-myřl.
- BOBKOVÁ, L., 1993: Územní politika prvnřích Lucemburků na řeském trůně. Acta Universitatis Purkynianae, Studia historica – Monographiae I. Ústř nad Labem.
- ČECHURA, J., 1988: Vývoj pozemkové drřby kláštera v Teplé v době předhusitské. Minulostř Západo-řeského kraje XXIV., s. 205–225.
- ČTVERÁK, V. a kol., 2003. Encyklopedie hradiřř v Čechách. Praha.
- DURDŘÍK, T., 1999: Ilustrovaná encyklopedie řeských hradů. Praha.
- DURDŘÍK, T., 2000: Nástin problematiky řeských feudálních sídel 13. stoletř. Castellologica Bohemica 7, s. 17–50.
- DURDŘÍK, T., BOLINA, P., 2001: Středověké hrady v Čechách a na Moravě. Praha.
- DURDŘÍK, T., KAřPAR, V., 2000: Nové poznatky ke stavebnřmu vývoji a podobě hradu ve Vimperku. Archaeologia historica 25, s. 171–181.
- GUTKAS, K., 1961: Die Entwicklung des österreichischen Städtewesens im 12. und 13. Jahrhundert. Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert, red. Rausch, W., Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I, Linz, s. 77–91.
- HOFFMANN, F., 1992: České město ve středověku. Praha.
- HOSÁK, L., 1971: Teritoriální vývoj řeského státu a jeho zemř I, Historická geografie 6, s. 133–149.
- HOSÁK, L., 1960: Moravsko-rakouská hranice v středověku. Časopis Společnosti přřtel starožitnostř LXVIII., ř. 2, s. 68–80.
- HOSÁK, L.–ZEMEK, M. (edd.), 1981: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I., Jižní Morava. Praha.
- CHARVÁTOVÁ, K., 1995: Vývoj osídlení na panstvř kláštera v Teplé ve 13. stoletř. Historická geografie 28, s. 71–91.
- JAN, J., 2000: Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy. Brno.
- JANIř, D., KOHOUTEK, J., 2003: Královské hrady východní Moravy a jejich úloha v mocenském a správnřm systěmu ve 13. a 14. stoletř. Archaeologia historica 28, s. 357–374.
- JÁNSKÝ, J., 2001. Kronika řesko-bavorské hranice, díl I (1400–1426). Domařlice.
- JIRÁSKO, L., 1978: Osídlení Novobystřicka v předhusitském období. Historická geografie 17, s. 209–272.
- KAVKA, F., 1990: Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitřní královské politiky za posledních Přemyslovců a za Jana Lucemburského. Český časopis historický 88, ř. 3, s. 225–251.
- KLÁPřTĚ, J., 2003: Poznámky o sociálních souvislostech počátků řlechtických hradů v řeských zemřích. Archeologické rozhledy LV, s. 786–800.
- KLAAR, A., 1961: Die Siedlungsformen der österreichischen Donaustädte. Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert, red. Rausch, W., Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I, Linz, s. 93–115.
- KOHOUTEK, J., 1995: Hrady jihovýchodní Moravy. Zlřn.
- KOSMAS: Kosmova Kronika řeská, Bláhová, M., Fiala, Z. edd., Praha 1972.
- KOUREL, P.–MĚŘŘNSKÝ, Z.–PLAČEK, M., 1994: Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalřřho výzkumu). Archaeologia historica 19, s. 121–151.

- KOUŘIL, P.–PRIX, D.–WIHODA, M., 1997: Městské hrady v českém Slezsku. *Archaeologia historica* 22, s. 249–272.
- KOUŘIL, P.–WIHODA, M., 1998: Hrad Edelštejn v sídelní a mocenské struktuře západního pomezí Moravy a Slezska. *Castellologica Bohemica* 6, s. 341–362.
- KOUŘIL, P.–WIHODA, M., 2003: Etnické trojmezí? *Archaeologia historica* 28, s. 69–111.
- KOUŘIL, P.–PRIX, D.–WIHODA, M., 2000: Hrady českého Slezska. Brno–Opava.
- KUBÍN, P., 1998: Účast bl. Hroznaty na křížových výpravách a založení kláštera Teplá. *Západočeský historický sborník* 4, s. 41–66.
- KUBÍN, P., 2000: Blahoslavený Hroznata, kritický životopis. Praha.
- KUBŮ, F., 1997: Štaufská ministerialita na Chebsku. *Cheb*.
- KŮRKA, V., 1960: Ke kolonisační Chomutovska. *Časopis Společnosti přátel starožitností* LXVIII, č. 3, s. 129–146.
- KUTHAN, J., 1991: Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku. Praha.
- KUTHAN, J., 1993: Přemysl Otakar II., král železný a zlatý, král zakladatel a mecenáš. Praha.
- LÍBAL, D.–LANCINGER, L., 2000: Počátky hradu Landštejna. *Castellologica Bohemica* 7, s. 127–129.
- MARSINA, R., 1979: Přemysl Otakar II. a Uhorsko. *Folia historica Bohemica* 1, s. 37–65.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady). *Archaeologia historica* 6, s. 147–197.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–ZUMPF, E., 1997: Jihomoravská a dolnorakouská města, jejich místo v kulturní vývoji a odraz v hmotné kultuře. *Archaeologia historica* 22, s. 145–158.
- PLAČEK, M., 1984: K typologii hradů na moravsko-slovenském pomezí. *Slovácko XXV*, 1983, s. 63–89.
- PLAČEK, M., 1996: Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- PLAČEK, M., 1997: Hrady v hrzených moravských městech. *Archaeologia historica* 22, s. 199–215.
- PLAČEK, M.–PROCHÁZKA, R., 1986: K problematice opevněných sídel přelomu raného a vrcholného feudalismu na Moravě. *Archaeologia historica* 11, s. 159–170.
- PLAČEK, M., 2001: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha.
- PLAČEK, M., 2003: Kontaktní vztahy na hranici Moravy a Rakouska a jejich projevy. *Archaeologia historica* 28, s. 211–222.
- POJSL, M., 1990: Velehrad, stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera. Brno.
- POKRAČOVATELÉ: Pokračovatelé Kosmovi, Bláhová, M., Fiala, Z. ed., Praha 1974.
- PRIX, D.–WIHODA, M., 2001: „...Allir unser getrawen Burger...“, Hlubčice jako mocenský nástroj přemyslovské dynastie. *Časopis Slezského zemského muzea, série B*, 50, s. 193–204.
- PRIX, D., 2003: Sředověký městský kostel Panny Marie v Hlubčicích. *Průzkumy památek X*, č. 2, s. 3–62.
- PROCHÁZKA, R., 1993: K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11. a 12. stol. na Moravě. *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej, Spotkania Bytomskie* 1, Wrocław, s. 109–141.
- PROCHÁZKA, R.–DOLEŽEL, J., 2001: Současný stav poznání počátků jihomoravských měst. *Přehled výzkumů ARÚ AV v Brně* 42 (2000), s. 25–74.
- RAZÍM, V., 1995: Fortifikace českých měst jako indikace jejich významu a postavení. *Archaeologia historica* 20, s. 9–22.
- RAZÍM, V., 2002: K problematice vztahu hrad – královské město v Čechách. *Archaeologia historica* 27, s. 307–326.
- RAZÍM, V., 2003: Znojmo – středověká hraniční pevnost. Nymburk.
- RAZÍM, V., 2004: Nad počátky hradů české šlechty. *Archeologické rozhledy LVI*, v tisku.
- SEDLÁČEK, A., 1905: Hrady, zámky a tvrže království českého XIII. Praha.
- SEDLÁČEK, A., 1923: Hrady, zámky a tvrže království českého XIV. Praha.
- SEMOTANOVÁ, E., 1998: Historická geografie českých zemí. Praha.
- SOVADINA, M., 1997: Ronovci a Žitava ve 13. a v 1. čtvrtině 14. století. *Bezděz* 6, s. 7–18.
- SYDOW, J., 1961: Anfänge des Städtewesens in Bayern und Österreich. *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, red. Rausch, W., Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I, Linz, s. 55–76.
- ŠAMÁNKOVÁ, E., 1974: *Cheb*. Praha.
- ŠEBESTA, P.–KUBŮ, F., 1985: Politické a ekonomické vztahy města Chebu a okolní šlechty. *Archaeologia historica* 10, s. 163–174.
- ŠIMÁK, J. V., 1938: České dějiny, díl I., část 5., Středověká kolonizace v zemích českých. Praha.
- TRÁVNÍČEK, D., 1973: Staré cesty na Vitorazsku a územní vývoj této oblasti. *Historická geografie* 11, s. 101–116.
- VÁLKA, J., 1991: Středověká Morava, Dějiny Moravy 1, Vlastivěda moravská, nová řada, sv. 5. Brno.
- VANIČEK, V., 2000: Velké dějiny zemí Koruny české II. (1197–1250). Praha–Litomyšl.
- VANIČEK, V., 2002a: Velké dějiny zemí Koruny české III. (1250–1310). Praha–Litomyšl.
- VANIČEK, V., 2002b: „Právo na hrad“ a hradní regál – hodnocení souvislostí revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích, in: Antoniewicz red., *Zamki i przestzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa, 24–50.

- VARHANÍK, J., 2000: Chebská Černá věž a počátky hradu v Lokti. Sborník chebského muzea 1999, s. 12–18.
- VELÍMSKÝ, T., 2002: Hrabšiči, páni z Rýzmburka. Praha.
- WELTIN, M., 1978/1979: Landesherr und Landherren. Zur Herrschaft Ottokars II. Přemysl in Österreich. In: Ottokar-Forschungen. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N.F. 44/45, Wien, s. 159–225.
- WIHODA, M., 1998: Geneze městského zřízení na Moravě jako zakladatelské dílo markraběte Vladislava Jindřicha? Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 45, s. 21–34.
- WOISETSCHLÄGER, K.–KRENN, P. a kol., 1982: Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, Steiermark. Wien.
- ZBRASLAVSKÁ KRONIKA: Zbraslavská kronika, Fiala, Z., Bláhová, M. edd., Praha 1976.
- ZEMEK, M., 1972: Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století. Brno.
- ŽEMLIČKA, J., 1978: Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách. Československý časopis historický 26, s. 559–586.
- ŽEMLIČKA, J., 1990: Přemysl Otakar I. Praha.
- ŽEMLIČKA, J., 1997: Čechy v době knížecí 1034–1198. Praha
- ŽEMLIČKA, J., 2002: Počátky Čech královských 1198–1253. Praha.
- ŽEMLIČKA, J., 2003: Němci, německé právo a transformační změny 13. století (Několik úvah a jeden závěr). Archaeologia historica 28, s. 33–46.

Zusammenfassung

Zu den Tendenzen in der Verteidigung der Grenzen des böhmischen Staates im 13. Jahrhundert

Der Beitrag versucht aufgrund der schriftlichen und archäologischen Quellen die Tendenzen in der Verteidigung des böhmischen Staates zu formulieren. Die Problematik behandelt man nicht im ganzen Spektrum, aber konzentriert sich nur auf die Entwicklung der stabilen befestigten Stellen, die besonders die Burgen und Städte darstellen. In der ersten Hälfte des 13. Jhs. kam es zum allmählichen Systemszerfall der frühmittelalterlichen Burgwälle. Diese wurden mit den Verwaltungsfunktionen verbunden, die im Laufe der vorigen Jahrhunderte die Grenzgebiete Böhmens und Mährens sichergestellt haben. Im gegenwärtigen Zustand der Erkenntnisse ist es nicht möglich ein komplettes Verzeichnis dieser Lokalitäten zu präsentieren und dieselbe Situation zeigt sich auch in der Frage ihrer Entstehungszeit und Funktionsschichtung. Es ist klar, daß die Konzentration der Burgen in Böhmen, wo die Gebirgszonen das Land umschließen, kleiner war, während in Südmähren eine regelmäßige Kette der Grenzburgen an der Thaya belegt ist. In dieser Landschaft war das Land offen und durch die Terrainhindernisse wurde dieses Gebiet sehr wenig geschützt.

Einige von diesen Burgen hatten bedeutende Verwaltungsfunktionen und als Burggrafen dienten die Vertreter des Adels dem Herrscher. Soweit die Platzierung und auch die Lage dieser Bauten den neuen Ansprüchen entsprach, wurden sie im 13. Jh. in hochmittelalterliche königliche Burgen umgebaut, oder wurden bei ihnen (eventuell direkt im Burgareal) landesherrliche Städte gegründet. Die übrigen frühmittelalterlichen Burgen sind eingegangen.

Im Laufe des 12. Jhs. waren die Grenzgebiete des böhmischen Staates größtenteils kolonisiert und „privatisiert“ durch die Adelsgeschlechter. Die schriftlichen Quellen zeigen, daß die Staatsgrenzen in dieser Zeit nicht genau bestimmt waren und so kam es zur ungewünschten Kolonisation und zum Abreißen einiger Gebiete besonders von der Seite Bayerns und Österreichs. Die verlässlichste Verteidigung vor diesen Tendenzen war die Unterstützung der Kolonisation von der heimischen Seite. Wichtige Rolle spielten dabei die Klöster, besonders die Zisterzienser und Prämonstratenser. Die Schutzprivilegien dieser kirchlichen Institutionen haben zur Festigung der Staatsgrenze wesentlich beigetragen.

Aufgrund der bisherigen Ansichten haben die böhmischen Könige des 13. Jhs. als Ersatz für die zugrunde gehenden Burgwälle, neue Burgen gebaut und die Bautätigkeit des Adels aufgrund ihrer königlichen Burgenregal beschränkt. In der Zeit der sinkenden königlichen Macht hat der Adel einige von diesen Burgen entwendet. Zur Unterstützung dieser Konzeption argumentiert man mit der Disposition und Bauform einiger Burgen, die durch ihre Form dem König und keineswegs dem adeligen Bauherren gehört haben.

Laut der Meinung des Verfassers sprechen die zugänglichen Quellen nicht für die erwähnte Konzeption. Die Beziehungen zwischen dem König und dem Hochadel kann man nicht als konfrontationsartig präsentieren. Im Grunde ging es um eine enge Zusammenarbeit. Der König war bei der Aufrechterhaltung und Festigung seiner Macht (besonders bei einer Expansionspolitik) auf dem Adel sehr abhängig und irgendwelche expressive Restriktionen gegen den Adel mußte sehr beschränken. Manche Meinungen, daß einige Grenzburgen ursprünglich landesherrlich waren und erst sekundär in die Hände des Adels kamen, haben wie in den schriftlichen Quellen so auch in der Bauform dieser Burgen keine Unterstützung. Es gibt auch kein Grund dazu eine scharfe Grenze zwischen den landesherrlichen und adeligen Burgen, soweit es um ihre Bauform geht, legen.

Der Verfasser ist der Meinung, daß der König in der Zeit des Systemsuntergangs der frühmittelalterlichen, landesherrlichen Burgen und in der Zeit der gipfelnden Kolonisation, in den Grenzgebieten keinen neuen System seiner Burgen, die den dortigen adeligen Dominien konkurrieren würden, nicht gebaut hat, sondern hat er die Initiative dem Adel überlassen. In dieser Zeit sind nur wenige königliche Burgen überwiegend als Umbau entstanden. Dagegen die Adelsgeschlechter haben in den 20.–30. Jahren des 13. Jhs. große Menge der Steinburgen gebaut. Neue königliche Burgen wurden eher in den wichtigen Kommunikationszentren des Landes, als in den Kolonisationsgebieten gebaut. Die böhmischen Könige haben schon seit der ersten Jahrzehnten des 13. Jhs. einen besonderen Nachdruck auf die Stadtgründung, besonders in den Grenzgebieten gelegt. Dabei war es möglich an den gleichen Prozeß in Deutschland, Schlesien und Österreich anbinden. Die Städte waren aus der Sicht der Grenzverteidigung in vielen Richtungen bedeutender und vielseitiger als die Burgen, weil die Mehrheit der Städte im Laufe des 13. Jhs. schon befestigt wurde. Aus der Zeit des Königs Přemysl Ot. II. sind einige Formularenschriften der königlichen Kanzlei geblieben, die für eine organisatorische Schrittweise bei dem Ausbau der Stadtfortifikationen zeugen. Einen bedeutenden Einfluß hatte ohne Zweifel eine langfristige Konfrontationsbeziehungen mit den österreichischen Babenbergern und dann auch die Erfahrungen aus der Zeit, wann der König Přemysl Ot. II. mehr als ein Viertel Jahrhundert in den Alpenländern regiert hat und mit Ungarn und Bayern zahlreiche Kämpfe geführt hat. Eine außerordentliche Erscheinung ist besonders der System der Stadtbefestigungen auf den Grenzen Mährens, Österreichs und Steiermarks mit Ungarn (Uherský Brod, Marchegg, Hainburg, Wiener Neustadt u.a.).

Aufgrund dieser Tendenzen kann man die Grenzverteidigung durch die stabilen Befestigungen und auch eine Reihe der Teilerscheinungen, die mit dieser Problematik verbunden sind, wie z. B. die Beziehungen des Adels zu den Städten so auch das Fortifikationsbauwesen erklären.

Abbildung:

1. Landkarte der Tschechischen Republik in den heutigen Grenzen mit den königlichen Städten und Lokalitäten, die im Text erwähnt sind. (Die bezeichneten Lokalitäten stellen kein Gesamtverzeichnis der ständigen Befestigungen im Grenzgebiet.) Namen der Lokalitäten sind unter der Abbildung.